

RADIO

Lenka Čábelová

JOURNAL

Rozhlasové vysílání
v Čechách a na Moravě
v letech 1923–1939

Radiojournal

Rozhlasové vysílání v Čechách
a na Moravě v letech 1923–1939

PhDr. Lenka Čábelová, Ph.D.

Recenzovali:

PhDr. Petr Bednařík, Ph.D.

PhDr. Pavel Zeman

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Jana Grégrová

Obálka Miloš Vystrčil

Grafická úprava Kristýna Tenkrátová

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

Text byl napsán za přispění Vzdělávací nadace Jana Husa

© Univerzita Karlova v Praze, 2003

© Lenka Čábelová, 2003

ISBN 80-246-0624-0

ISBN 978-80-246-2722-9 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvod	5
Několik poznámek k literatuře a pramenům	7
1. Úvod do historie rozhlasu	13
1.1 Počátky elektronické distanční komunikace	13
1.1.1 Telegraf, telefon, zábavní průmysl	13
1.1.2 Rádio	16
1.1.3 Rozhlas	17
1.2 Fenomén rozhlasové komunikace	24
1.2.1 Rozhlas jako technický fenomén	24
1.2.2 Rozhlas a psychologie posluchače	25
2. Rozhlasové vysílání v Čechách a na Moravě 1923–1939	31
2.1 Vnější podmínky pro rozhlasovou činnost	31
2.1.1 Politické podmínky	31
2.1.2 Ekonomické a společenské podmínky	32
2.1.3 Právní podmínky	33
2.2 Vývoj rozhlasové společnosti	35
2.2.1 Základní mezníky	35
2.2.2 Zformování Radiojournalu	36
2.2.3 Technická prehistorie	41
2.2.4 Radiojournal v letech 1923–1925	42
2.2.5 První reorganizace (1925)	45
2.2.6 Radiojournal v letech 1925–1939	53
2.3 Vnitřní struktura rozhlasové společnosti z hlediska přípravy programu	64
2.3.1 Programová oddělení	64
2.3.2 Stěhování	66
2.3.3 Odbočky Radiojournalu	68
2.3.4 Poradní sbor	69
2.3.5 Poznámka ke vnitřní kontrole programu	70

2.4	Postavení posluchačů	71
2.4.1	Počet posluchačů	71
2.4.2	Udílení koncesí	74
2.4.3	Poplatky	76
2.4.4	Černí posluchači	76
2.4.5	Propagace rozhlasového vysílání	79
2.5	Vývoj rozhlasové techniky	81
2.5.1	Vysílací síť jako faktor rozvoje rozhlasové činnosti	81
2.5.2	Přenosy a záznamová technika	87
2.5.3	Přijímací technika	89
2.5.4	Rušení příjmu	91
2.6	Financování rozhlasového vysílání	92
2.6.1	Spor o reklamu	97
2.7	Rozhlasový program	98
2.7.1	Koncepce a funkce	99
2.7.2	Struktura programu a hlavní žánrové typy	101
2.7.3	Shrnutí některých rysů programové činnosti	117
2.7.4	Zahraniční vysílání Radiojournalu	118
2.8	Rozhlas jako objekt zájmu společnosti	119
2.8.1	Stát	119
2.8.2	Nestátní zájemci o rozhlas	127
3.	Exkurz: Obraz nového média v médiu starém – 1924	
	(analýza tisku)	147
3.1	Cíle a východiska analýzy	147
3.2	Struktura analýzy	149
3.3	Metoda práce	151
3.4	Analýza	154
3.4.1	Rozhlas a tisk jako otázka mediální konkurence	154
3.4.2	Systémové výhody a nevýhody rozhlasu v očích tisku	158
3.4.3	Definice rozhlasu podle tisku	161
3.4.4	Funkce rozhlasu podle tisku	168
3.4.5	(Nové) definování rolí	174
3.4.6	Podpora existence a šíření rozhlasu	174
3.5	Shrnutí analýzy	178
4.	Závěr	187
	Použité zkratky	191
	Prameny a literatura	193
	Jmenný rejstřík	197

Úvod

Sepsání českých¹ rozhlasových dějin není snadnou záležitostí. Nejzávažnější příčinou je velmi nízká míra zpracování tématu a také jeho značná komplexnost. Text, který držíte v ruce, se zabývá vývojem, postavením a činností rozhlasové instituce působící na území dnešní České republiky v letech 1923–1938/39 (s mírným přesahem i do období okupačního).

„Rozhlas“ ale samozřejmě není jenom rozhlasová společnost či v širším slova smyslu instituce. Není to pouze vysílaný program. Nezahrnuje jen příslušné technologie... „Rozhlas“ je především rozhlasová komunikace, je to specifický společenský jev, nebo ještě lépe společensko-kulturně-ekonomicko-politicko-technický fenomén (a určitě by bylo možno nalézt ještě další přívlastky). Rozhlas nevídaným způsobem zasáhl do všedního života milionů lidí, nenávratně změnil formy veřejné komunikace, způsob vedení politiky (jak domácí, tak zahraniční), rozhlas přinesl nové formy kultury, a pomyslíme-li jen na rozhlasovou reklamu (jako předchůdkyni reklamy televizní), je zřejmý i jeho dopad ve sféře ekonomické. Rozhlas nebyl bezvýznamný ani ve sféře vojenské...

Je téměř nemožné postihnout všechny aspekty rozhlasové komunikace v jedné knize (natož v jejích historickém vývoji). Některé z nich (např. roli, kterou rozhlas sehrál právě v lidské každodennosti, jak působil na psychiku a životní styl svých posluchačů) není dnes asi možné s jistotou popsat vůbec.

Velká část předloženého textu vznikla na základě archivních pramenů, neboť odborné literatury o dějinách českého rozhlasu je málo. Právě vzhledem k neexistenci komplexního pojednání o české rozhlasové historii a na druhé straně k relativně velkému množství jednotlivin (monografií či různě zaměřených struč-

ných shrnutí) nebylo snadné pokusit se o načrtnutí zřetelných linií celkového obrazu dějin českého rozhlasu v meziválečném období.

Cílem textu bylo především vytvořit syntetizující východisko pro další výzkum vývoje meziválečného českého rozhlasu jako společenské instituce a nové formy veřejné komunikace. Vzhledem k omezenému rozsahu práce nebylo zdaleka možno využít všechny materiály získané archivním a jiným studiem. Kvůli důrazu na institucionální vývoj rozhlasové společnosti nebyly zatím ve větší míře použity např. interní rozhlasové materiály (záznamy z programových porad apod.), některé specificky zaměřené archivní fondy (například velmi zajímavá otázka přijímání rozhlasových hlasatelů či odnímání posluchačských koncesí) nebo zvukové nahrávky rozhlasových pořadů.

Kniha nemá striktně chronologickou organizaci. Vývoj rozhlasu je sledován podle tematických oblastí: vývoj instituce, vnitřní organizační vývoj z hlediska výroby programu, rozvoj techniky, postavení posluchačů, financování výroby programu, koncepce programu a hlavní programové žánry, vliv společnosti (státu) na činnost rozhlasu.

Text je rozdělen do tří nesterélně velkých částí. První představuje nezbytný úvod do tématu rozhlasové historie. Nejprve je prostor věnován shrnutí předpokladů a procesu vzniku či vytvoření rozhlasu, a to jak z technického, tak z organizačního hlediska. Úvodní kapitola nastiňuje základní vývojové trendy rozhlasu ve světě v meziválečném období a věnuje se rozhlasu jako stále významnější součásti mezinárodní komunikace a politiky. Neklade si za cíl podat vyčerpávající líčení těchto vývojových tendencí, ale poskytnout základní rysy obecně historického rámce. Druhá kapitola úvodní části stručně pojednává o rozhlase jako o novém fenoménu v životě společnosti, především z perspektivy posluchače.

Druhá část knihy představuje jádro tématu – zabývá se osudy meziválečného rozhlasu v Čechách a na Moravě v několika rovinách jeho existence. Je rozdělena do osmi kapitol, které se postupně věnují vnějším podmínkám existence a činnosti rozhlasové instituce, institucionálnímu vývoji rozhlasové organizace a jejímu vnitřnímu organizačnímu vývoji zejména z hlediska tvorby programu. Další kapitoly pojednávají o vývoji rozhlasové techniky v meziválečné ČSR, o formování vztahu posluchačstva a rozhlasu (tj. o vývoji poslechovosti, ale také o každodennosti posluchače – jak se člověk stával posluchačem a co to v rozhlasových počátcích znamenalo) a o financování rozhlasu (zde je vloženo i shrnutí debaty o rozhlasové reklamě). Předposlední kapitola této části se zaměřuje na některé vybrané aspekty rozhlasového programu. Poslední kapitola je nazvána poněkud záhadně „Rozhlas jako objekt zájmu společnosti“. Je věnována různým společenským skupinám, které se o rozhlas z nejrozdílnějších důvodů zajímaly,

a motivům tohoto zájmu. Hlavní takovou „skupinou“ byl přitom stát, resp. jednotlivé jeho orgány.

Závěrečná část má doplňkový či ilustrační charakter. Představuje analýzu názorů dobového tisku na to, co je rozhlas a k čemu je. Jako doplnění předchozího pojednání nabízí vhled do dobového uvažování a představ o rozhlase, zároveň však nastiňuje i některé závažné ideové předpoklady pro míru a způsob regulace, organizaci a postavení rozhlasové instituce v meziválečném Československu.

Několik poznámek k literatuře a pramenům

Literatura

„Vyličení určitého období dějin rozhlasu v zásadě nemůže být lepší než stav odpovídajícího základního komunikačně historického výzkumu.“²

Tento výrok německého rozhlasového historika W. B. Lerga velmi dobře vystihuje základní potíž při líčení vývoje českého rozhlasu v meziválečném období. Platí-li, že výzkum dějin českých médií je stále ve stavu počátků, platí to tím spíše o historii českého rozhlasového vysílání, kterou se dosud téměř nikdo soustavně nezabýval, takže k tématu existuje jen málo ucelené literatury. Na tento aspekt poukázal V. Ježek ve své studii o povstaleckých vysílačích:

„Na populární a vědecké publikace o rozhlase a jeho významu pro život společnosti i jednotlivce se spotřebovalo již úctyhodné množství papíru... Je zarážející skutečností, že dosud nacházíme v nepřehledné záplavě rozhlasové literatury jen velmi málo prací, které by sledovaly pod jistým historickým zorným úhlem vývoj rozhlasu jako historického jevu naší současnosti. Přitom jakákoliv rozhlasová teorie nebo publicistika, nevycházející ze solidního základu minimálních znalostí rozhlasové minulosti, nemůže být ničím jiným než pouhým opakováním cizích názorů, vytvářením vlastních zobecnění již obecných a notoricky známých pravd a skutečností.“³

O téměř čtyřicet let později je možné zopakovat tento výrok v podstatě beze změn. Existuje několik textů o dějinách rozhlasu, ty se však zpravidla týkají jednotlivých dílčích aspektů existence rozhlasu bez ambicí celkově pojednat dějiny rozhlasu jako společenského fenoménu (jedná se především o vzpomínky, výroční publikace a několik monotematických studií). Autoři přitom často vycházejí ze vzpomínkové literatury a z již existujících zpracování těchto vzpomínek jinými autory, což vede k tomu, že – jak připomíná právě Ježek – se opakují motivy, obrazy a kuriozity (například notoricky známý kbelský stan z roku 1923) a jen

málokdy dochází k přidání něčeho nového nebo k vlastní reflexi. Kromě toho to vede k chybám. Je možné vysledovat určité linie čerpání ze starších textů podle toho, které chyby nebo nesrovnalosti (např. v datech) se v textech vyskytují. V těchto případech bývá potom mnohdy těžké rozhodnout, které z protichůdných údajů jsou správné, neboť většina autorů nevychází z pramenů, ale právě z již existující literatury.

Asi nejčastějšími texty o historii českého rozhlasu jsou vzpomínkové texty, ať již originální vzpomínky pamětníka, či výbor z těchto vzpomínek. Mezi nejpopulárnější patří vzpomínky rozhlasového technika Karla Konička (1948). Mimořádně zajímavé a cenné vzpomínky prvního programového ředitele československého rozhlasu Miloše Čtrnáctého „Zrození československého rozhlasu“ nebyly dosud vydány a existují pouze v rukopise. Pracoval s nimi např. Ježek ve své sérii studií o rozhlasové historii (1965, 1966, 1967) a byly využity i při přípravě této publikace.

Významným počinem bylo bezesporu vydávání sborníků „Kapitoly z dějin československého rozhlasu“ a série „Prameny k dějinám československého rozhlasu“. Sborníků Kapitoly vyšlo v letech 1964–68 celkem sedm dílů, vydávalo je Studijní oddělení Československého rozhlasu. Jednalo se o soubory textů různého druhu, zpravidla vzpomínek, odborných statí a dokumentů k různým tématům a obdobím. Nejde tedy – jak již název série napovídá – o systematické zpracování rozhlasové historie. Své rozhlasové vzpomínky zde publikovali například František Havel, Josef Kolář, Miloš Čtrnáctý, František Kožík, Jiří Hrbas, Jan Wenig, Karel Koníček, Zdeněk Fierlinger, Miloslav Disman. Statě tematicky zahrnovaly mimo jiné zahraniční vysílání v době druhé světové války (moskevské, londýnské, povstalecké vysílače), rozhlas v době okupace a osvobození (květen 1945) či zemědělský rozhlas. O celkový pohled na strukturu dějin rozhlasu se pokusil L. Roubal v návrhu periodizace rozhlasu. Kromě vzpomínek jsou Kapitoly cenné mnoha dokumenty, které je v nich možno nalézt, a již zmíněným třídílným textem Vladimíra Ježka „Národní povstalecké vysílače“. Název je poněkud zavádějící. Ježkova obsáhlá studie se zaměřuje na historii rozhlasu jako takového (technické objevy, dějiny rozhlasu ve vybraných zemích), dále na meziválečnou historii československého rozhlasu a na fenomén rozhlasové propagandy (myšleno jako úvod k textu o povstaleckých vysílačích, který však již uveřejněn nebyl).

Idea publikovat prameny k dějinám československého rozhlasu a jejich soupis vznikla v 60. letech, byla však realizována jen částečně. Z plánovaných sedmi svazků Pramenů vyšly v roce 1970 dva, a to jako interní materiály Československého rozhlasu (vydalo oddělení písemných dokumentů Ústředního archivu Československého rozhlasu a studijní oddělení ČsRo). V prvním díle je možno

nalézt mimo jiné i důležité dokumenty k dějinám rozhlasu (např. společenské smlouvy, stanovy, statuty apod.) a stručný nástin historie československého rozhlasu. Druhý díl obsahuje především materiály z pozůstalostního fondu Františka Kocourka a jeho texty.

V roce 1935 vyšla u příležitosti desetiletého výročí (1923–1933) vysílání obsáhlá publikace o rozhlase (téměř tisíc stran textu) „Deset let československého rozhlasu“ (Patzáková, 1935), která však nemá charakter odborné historické práce. Je to souhrn značného množství nejrůznějších faktů, který postrádá výraznější koncepci a syntetizující, či dokonce kritický pohled na dějiny rozhlasu. Vzhledem k tomu, že se jednalo o oficiální jubilejní publikaci, je to do určité míry pochopitelné. Text je rozdělen do čtyř částí. První, nejobsáhlejší, se zabývá vývojem rozhlasu a je zaměřena především na jeho programový vývoj, byť průběžně zahrnuje i další problematiku (reorganizace jednatelešského sboru, mezinárodní dělení vln aj.). Druhý díl přináší rozhlasovou statistiku, třetí se věnuje organizaci rozhlasové společnosti a čtvrtý technickým aspektům rozhlasu. Vzhledem k mimořádnému množství dílčího faktografického materiálu je možno tuto knihu považovat spíše za dobový pramen než za odborné literární zpracování.⁴

Další publikací, kterou je v souvislosti s meziválečnými dějinami českého rozhlasu nutno zmínit, je dvoudílný text V. Kovářika (1982 a 1982b) věnovaný především rozhlasové publicistice, tedy programu. Užitečná je úvodní kapitola prvního dílu, kde Kovářík shrnuje publikační situaci na poli rozhlasu (na počátku 80. let), a také poznámkový aparát knihy, kde je možno nalézt zajímavé zdroje informací o rozhlase. Kniha je z hlediska ideového pojetí poněkud poznamenána dobou svého vzniku, takže některé hodnotící soudy je nutné pojímat kriticky (zvláště platí pro druhý díl).

Monotematických, přehledových a výročních publikací o rozhlase existuje více, tyto publikace si však většinou nekladou odborné historické nároky. Zmíňme například vzpomínkový výbor J. Pacovského (1993), užitečný přehled J. Votavové (1993) nebo brožurku charakteru kroniky V. Tašové (1987). Soupis některých monografií je uveden např. v učebních textech S. Perknara (1985) o vývoji rozhlasové reportáže. Nezanedbatelným zdrojem informací jsou samozřejmě také články a statě v odborných časopisech.

Prameny

Důležitým pramenem pro dějiny rozhlasu je dobový tisk. O rozhlase se průběžně psalo snad ve všech denících a časopisech. Kromě faktografie, již je mož-

no v tisku nalézat, je zajímavé sledovat, jak se vyvíjelo vnímání rozhlasu jako fenoménu, a to zvláště v prvních letech existence veřejného vysílání rozhlasem.

Bohatý zdroj informací představuje specializovaný časopis pro rozhlas, film a hudbu „Přehled rozhlasu“, vycházející od roku 1932 a přejmenovaný roku 1935 na „Svět mluví“ (do roku 1939).

Významným zdrojem jsou rozhlasové programové časopisy. Od září 1924 vycházel programový měsíčník „Radio-Journal“ (později psán „Radiojournal“, od ledna 1925 jako týdeník), který kromě programových přehledů obsahuje i doprovodné texty. Od roku 1939 se jmenoval „Náš rozhlas“.

Rozhlasová společnost vydala na konci 30. let tři ročenky (v letech 1937, 1938 a pro období od ledna 1938 do 15. 3. 1939). Vedle toho krátkodobě existovaly různé zaměřené časopisy o rozhlase, jako např. „Týden rozhlasu“ (programový časopis), vycházející ve 30. a 40. letech, „Radioročenka“ (1925–6), „Kalendář Radiojournalu“ na rok 1928 a 1929, „Posluchač rozhlasu“ (nezávislý list posluchačů, 1934–38), „Ročenka posluchače“ (1934), „Rozhlas mladých“ (1933–42) aj.

Základním zdrojem pro historii rozhlasu jsou dosud relativně opomíjené archivní prameny. Zřejmě nejdůležitější informační zdroj představuje Státní ústřední archiv. Nejvýznamnější fondy v SÚA jsou fondy ústředních státních orgánů a úřadů a jejich odborných zařízení a ústavů z let 1918–1945, mezi nimi pak hlavně fond ministerstva pošt a telegrafů, fond předsednictva ministerské rady, fond předsednictva ministerstva vnitra a fond ministerstva spravedlnosti. Jedná se např. o meziministerskou korespondenci, zákonné úpravy rozhlasové komunikace, vztahy mezi vládou a rozhlasovou společností, otázky cenzury a další regulace vysílání, vyřizování žádostí o koncese (a jejich odnímání) a mnoho dalších dílčích témat a konkrétních případů. Vzhledem k velkému množství dokumentů bohužel nemohly být v textu využity všechny archivní materiály, jakkoli jsou mnohé z nich mimořádně zajímavé.

Užitečné informace, byť spíše doplňkového charakteru, obsahují zřejmě i fondy Státního úřadu statistického a dalších ministerstev (školství a národní osvěty, financí, obrany, pro průmysl, obchod a živnosti, veřejných prací a zemědělství), dále fondy československých zastupitelství v zahraničí, případně i fond Poštovního a technického zkušebního ústavu, Zemského úřadu v Praze a Policejního úřadu v Praze (zejména pro otázky cenzury). Pro objasnění otázek vlivu politických stran na rozhlasové vysílání bude nevyhnutelné prostudovat např. fond Československé strany republikánské. Mimořádně zajímavý by byl také fond Rudolfa Berana, významného člena a posléze předsedy této strany, ten je však zatím archivem nezpracovaný, a tedy nepřístupný. Z ostatních užitečných

fondů jmenujme ještě různé výstřížkové archivy (např. ministerstva zahraničních věcí, který je uložen v SÚA).

Dalším významným zdrojem informací o meziválečném rozhlasu je Archiv ministerstva zahraničních věcí, a to především sekce III–zpravodajství. Těžiště rozhlasové části této sekce je 2. polovina 30. let, kdy se opětovně začalo jednat o reorganizaci rozhlasu. V jeho archivních fondech se dnes mimo jiné nacházejí obsažné a ucelené ankety a memoranda o rozhlasové organizaci, o problémech rozhlasové propagace a propagandy, dále úřední korespondence o rozhlasu, soukromé dopisy apod.

Zajímavé materiály obsahuje Archiv Kanceláře prezidenta republiky. Dokumenty o rozhlasu jsou rozloženy po nejrůznějších fondech běžné i tajné spisovny. Jedná se o písemnosti vzniklé z činnosti kanceláře po roce 1919, mající nejčastěji charakter poznámek a záznamů úředníků (hlavně kancléře Šámala), jako rozhovory s návštěvami, poznámky z cest apod. Materiály úředního rázu jsou často shodné s písemnostmi jiných státních archivů.

Materiály obsažené v uvedených fondech jsou často nesourodé, informace o rozhlasu tvoří jednak relativně ucelené soubory (tematické obaly či kartony), jsou ale také volně roztroušeny v nejrůznějších jiných tematických složkách jak „rozhlasové“ označených řad, tak v kartonech podle názvu s rozhlasem nesouvisejících. Zmiňované ucelnější soubory o rozhlasu zpravidla také netvoří systematický celek, častěji se jedná o skupiny samostatných dokumentů k různým problémům či o jednotliviny. Formálně mají materiály různý charakter, a to úřední korespondence, výroční zprávy, poznámky úředníků a politiků, žádosti, ankety, fotokopie novinových a časopisových článků, vyžádaná i nevyžádaná dobrozdání a memoranda, soukromé dopisy, projevy atd.

Neopomenutelným zdrojem informací je samozřejmě také Archiv Československého rozhlasu. Zde se nacházejí především programové a osobní (vzpomínkové) materiály, úřední (k instituci se vztahující) dokumenty mají opět charakter náhodně zachovaných jednotlivin.

Nezbytným zdrojem jsou také mediální a rozhlasové zákony (publikovány ve sbírce zákonů a nařízení). Je zajímavé sledovat i proces jejich vzniku, kdykoli to archivní materiály umožňují.

Poznámky

¹ Práce se zaměřuje především na činnost rozhlasové společnosti v Čechách, zejména na stanici pražskou (vysílající nejprve z Kbel, pak ze Strašnic a nakonec z Liblic), ale zmiňuje také pobočky brněnskou a moravsko-ostravskou. Vývoji a činnosti odboček rozhlasové společnosti na Slovensku je věnována jen okrajová pozornost. Důvodem pro občasné používání adjektiva československý je skutečnost, že z institucionálního hlediska se jednalo o československý rozhlas, tj. o společnost, která vykonávala svou činnost na území celého státu.

² Lerg, 1980, s. 20.

³ Ježek, 1965, s. 135. Studie sice nese název Národní povstalecké vysílače, nicméně se jim v podstatě nevěnuje, viz dále.

⁴ Kritikou této knihy se zabývá také Kovářík (1982) v níže citovaném díle.

1. Úvod do historie rozhlasu

1.1 Počátky elektronické distanční komunikace

Rozhlas představuje jedno vyvrcholení odvěkých lidských snah o komunikaci na dálku. Tyto snahy byly v novověku posíleny potřebou nepřetržitého prostředku komunikace a nutností najít způsob, jak efektivně komunikovat na velké vzdálenosti. Nebudeme se zde zabývat staršími metodami distanční komunikace, jako jsou tamtamy, kouřové signály, poštovní holubi, ohňové signály, dělové výstřely, semaforové stanice apod. Zaměříme se však alespoň stručně na období bezprostředně předcházející dobu rozhlasovou. Jedná se o období vzniku moderních států, jejichž organizace byla čím dál složitější, tak jako ostatně organizace celé společnosti a jejich vojenských, obchodních a dalších institucí. Tyto instituce potřebovaly efektivně koordinovat své činnosti. Možnost vyřešit všechny tyto latentní touhy i aktuální potřeby se otevřela postupným prohlubováním znalostí o principech fungování elektřiny a magnetismu.

1.1.1 Telegraf, telefon, zábavní průmysl

Telegraf znamenal první aplikaci principů elektřiny a magnetismu na proces mezilidské komunikace. Výzkumy obou těchto jevů se datují již do dávných dob.¹ Až do 20. let 19. století však nebylo elektrického telegrafu akutně potřeba. Dosavadní formy distančního spojení komunikační potřeby uspokojovaly.

Teprve významnější rozvoj železnice² vyvolal nutnost výrazně efektivnější dálkové komunikace, která – jak se ukázalo – mohla být dostatečně uspokojena právě elektrickým telegrafem.³

Ve Spojených státech sestavil první funkční elektrický telegraf Samuel F. B. Morse roku 1837.⁴ Fungoval na principu vytváření a přerušování elektrického proudu, který vedl k používání teček a čárek, tzv. morseových značek. Po několika letech se Morseovi podařilo přesvědčit kongres Spojených států, aby financoval výstavbu první telegrafní linky ve Spojených státech. Dne 24. května 1844 přenesl jeho telegraf zprávu z Washingtonu do Baltimoru a tento den je dnes standardně považován za okamžik vynálezu telegrafu a počátek éry elektronické distanční komunikace.⁵

Brzy poté byl vynalezen způsob, jak tisknout telegrafní zprávy (tj. nebylo třeba je zapisovat ručně), roku 1850 byl položen kabel pod Lamanšským průlivem mezi Francií a Velkou Británií a roku 1866 se podařilo po několika neúspěšných pokusech kabelem propojit i oba břehy Atlantiku. Další vynálezy telegrafní komunikaci dále zdokonalovaly (např. možnost vysílat jednou linkou současně dva a potom i více vzkazů).

Morseův telegraf nejprve spravovala americká pošta, ovšem již v prvním půlroce provozu zaznamenala značné ztráty. Bylo proto rozhodnuto telegrafní síť privatizovat s tím, že poštovní správa si vyhradila pouze právo jisté regulace této služby. Během dalších přibližně dvaceti let tak ve Spojených státech vznikl první velký komunikační monopol – společnosti Western Union. Pro Spojené státy to bylo klíčové rozhodnutí, které ovlivnilo vývoj organizace všech dalších masových médií (první „elektronický precedens“).

V Evropě byla situace zcela jiná. Telegraf a následné elektronické komunikační systémy byly zpravidla vnímány (v dobách míru) jako další rozšíření poštovních služeb nebo (v dobách válečných) byly zpravidla dány pod kontrolu vojenských ministerstev. V obou případech však byl telegraf zcela samozřejmě spravován a kontrolován státem. Dilema, má-li vlastnictví elektronických médií mít státní resp. veřejný, nebo soukromý charakter, nastalo u každého dalšího média. Často se objevuje i opakovaně u téhož média, neboť postoje společnosti k této otázce se v důsledku měnících se zkušeností vyvíjejí.

Zastavme se nyní na chvíli u termínu komunikace, který je možno použít jak pro proces předávání informací (v užším slova smyslu), tak pro označení cesty, dopravní tepny. Je totiž nesporné, že mezi nejvýznamnější důsledky zavedení telegrafu patřilo faktické oddělení komunikace od transportu. Dlouhodobě se distanční komunikace rovnala poštovnímu či poslovskému spojení, komunikace byla jak reálným fyzickým spojením (cestou), tak přenosem a sdílením informací. Spojení pošty a komunikace bylo typické pro rané období novin a jistou setrvačností i rozhlasu. Je příznačné, že první elektronické komunikační technologie řešily především problémy dopravy (telegraf–železnice, rádio–lodě). První

elektronický distanční komunikační systém (telegraf) proto kopíroval reálná fyzická dopravní spojení. Elektřina však umožnila takové oddělení fyzických cest od kanálů přenosu informací, že dnes už společný původ obou termínů upadá v bezvýznamnost, ba dokonce se někdy může zdát až nepatřičné nazývat silnice termínem komunikace. Latentní souvislost obou významů termínu komunikace je však přesto reálná i dnes. Komunikace totiž stále znamená primárně překonávání prostoru (sekundárně i času), rozdíl je jen v tom, že dnes už informace – na rozdíl od lidí – k překonání vzdáleností nepotřebují cesty.

Dynamický rozvoj moderních obchodních a podnikatelských forem a korporací ve 2. polovině 19. století si vynutil odpovídající vývoj efektivních kancelářských zařízení, jako jsou psací stroj, stolní mechanická kalkulačka nebo výtah. Z hlediska komunikačních potřeb moderních obchodních institucí představoval ideální řešení telefon. Z pohledu vývoje veřejné komunikace a masových médií má telefon význam především technologický – znamenal realizaci dálkového (drátového) přenosu hlasu pomocí elektřiny.⁶

Další vývoj telefonu není z hlediska vzniku a rozvoje rádia a rozhlasu tak zásadní. Zajímavé jsou však v tomto kontextu „slepé cesty“ telefonu, tj. užití, k nimž telefonní technologie nebyla příliš způsobilá, ale která ukazují existenci potřeby uspokojené později právě rozhlasem. Telefon byl totiž krátkou dobu používán jako rozhlas. Ke sluchátku se nainstalovaly reproduktory, aby přijímající člověk či skupina lidí mohli poslouchat kupříkladu koncert či mši, které byly „telefonovány“. Takové služby byly na některých místech nabízeny za poplatek, a dokonce někdy zahrnovaly i zpravodajství.⁷

Dalším faktorem, který napomohl rozvoji rozhlasového vysílání, byla moderní forma (a potřeba) zábavy. Rozvoj velkoměst, růst životního standardu a vzdělanosti jakož i volného času významně ovlivnily vznik a rozvoj komunikačních technologií zaměřených více na (masovou) zábavu než na obchod (ač samozřejmě i zábava, zejména v moderní době, je začasť obchodem či průmyslem), tj. masového tisku, fotografie, gramofonu, kina – a posléze elektronických masových médií (rozhlas a televize).

I samo rozhlasové vysílání znamenalo posun praktického (vojensky a obchodně užívaného) nástroje (rádia) do skupiny médií prioritně zábavních (v širokém smyslu slova zábava, které v protipólu k praktické komunikaci zahrnuje i masové vzdělávání a informování). Rozhlas také byl institucemi zábavního průmyslu považován za konkurenta (tedy nejen tiskem). Jednou z hlavních atrakcí rozhlasového vysílání byla od počátku hudba (ať už živá, či reprodukováná) a naopak – hudba a vůbec otázka využití volného času stály u zrodu myšlenky, že technologii rádia lze využít i jinak než ke dvoustranné komunikaci, např. mezi loděmi.

1.1.2 Rádio

Základní principy rádiového přenosu byly demonstrovány počátkem 19. století, kdy Michael Faraday a Joseph Henry vyvinuli indukční teorii. Jedním z nejdůležitějších předpokladů vynalezení rádia bylo objevení elektromagnetických vln, které učinil roku 1888 německý fyzik Heinrich Hertz (na základě teorie elektromagnetických vln Jamesa C. Maxwella). Roku 1895 se Italovi Guglielmu Marconimu podařilo pomocí těchto vln bezdrátově přenést Morseovy značky na vzdálenost několika mil.⁸

Ačkoli Marconi nebyl ani jediný, ani první člověk, který úspěšně experimentoval s bezdrátovým přenosem morseovky, byl prvním, kdo viděl komunikační a především komerční potenciál elektromagnetických vln. Vymyslel nosný obchodní model pro využití bezdrátové telegrafie a svůj nápad realizoval, patentoval a zpeněžil. Jádrem nápadu spočívalo v jednoduché myšlence nabídnout bezdrátový telegraf instituci, která takový přístroj naléhavě potřebovala. Tou institucí bylo britské námořnictvo, a rádio tak začalo svou závratnou kariéru na britských pancéřových lodích. Marconiho systém bezdrátové telegrafie byl přitom využit nejen vojenským námořnictvem, ale i pro běžnou mezilodní komunikaci na moři, zvláště v případech nouze. Využití bezdrátové telegrafie spočívalo v přenosu praktických informací (námořních, komerčních, armádních, státních apod.) ve formě Morseových značek mezi konkrétními (zpravidla dvěma) subjekty.

Bezdrátový telegraf však nebyl a ani neměl potenciál stát se masovým médiem veřejné komunikace. Tím se stal až přístroj schopný bezdrátově přenášet lidský hlas.⁹

První bezdrátový přenos lidského hlasu se zřejmě uskutečnil na Vánoce roku 1906. Američan Reginald Aubrey Fessenden sestavil přístroj schopný přenášet zvuk a vysílal krátký program z Brant Rocku ve státě Massachusetts v USA.

Fessendenův slavný experiment byl značným přiblížením tomu, co je dnes označováno jako rozhlasové vysílání, a to nejenom proto, že šlo o přenos lidského hlasu, ale především pro samotný obsah Fessendenova vysílání. Pro budoucí využití rádiové technologie bylo příznačné, že Fessenden nevysílal jen informace (které byly typickým obsahem radiotelegrafního přenosu), ale že sestavil v podstatě skutečný rozhlasový pořad s mluveným (i uměleckým) slovem a hudbou. Naznačil tak budoucí rozdělení bezdrátové hlasové komunikace na dvě formy – rádiovou (praktickou, diskrétní) a rozhlasovou (zábavní, veřejnou).

Dualita termínů rádio a rozhlas (jakkoli technologicky se jedná v zásadě o totéž) zřetelně vymezuje rozdíl mezi použitím rádia jako „bezdrátového telefonu“ či vysílačky, tedy nástroje pro komunikaci mezi (dvěma popř. více) konkrétními

subjekty, a mezi rozhlasem jako médiem veřejné komunikace, tj. nástroje pro komunikaci z jednoho zdroje k rozptýlenému, v zásadě neomezenému, anonymnímu, četnému atd. posluchačstvu. Také předmětem obou forem jsou (zpravidla, v typické podobě) zcela různé druhy obsahů. O pozvolném vymezování duality radiokomunikace svědčí i vývoj obou pojmů. Až do 20. let 20. století se pro bezdrátovou komunikaci používal termín rádio (v angličtině radio, wireless). Anglické slovo broadcasting (ve významu rozhlasové vysílání) začalo být používáno až od první poloviny 20. let. České slovo rozhlas bylo ve významu veřejného zábavného rádia poprvé použito roku 1924. Předtím byly často velmi nepřesně užívány termíny jako radio (rádio), bezdrátový telegraf či radiotelegraf, bezdrátový telefon či radiotelefon nebo broadcasting.

Bezdrátová hlasová komunikace byla ještě dlouho po svém vynalezení považována za nástroj soukromé, nikoli veřejné komunikace. Vynálezci rádia ani podnikatelé v oboru radiokomunikace neměli na konci předminulého a na počátku minulého století nejmenší tušení o budoucím společenském významu předmětu svého zájmu. Nesamozřejmost využití rádia pro veřejnou komunikaci a zábavu ilustruje i skutečnost, že právě důsledky či okolnosti bezdrátovosti radiokomunikace byly dlouho považovány za jistý nedostatek, neboť znamenaly nediskrétnost přenosu informace, již mohl zaslechnout kdokoli, kdo měl potřebné přijímací vybavení. Dráty byly považovány za prvek zajišťující, že informace se dostane jen tam, kam je vysílána.¹⁰ Teprve když bylo pochopeno, že tento „nedostatek“ rádia lze využít pozitivně, vznikl nový obor radiokomunikace (a s ním i potřeba nového pojmu – rozhlasové vysílání).¹¹

Především tato forma radiokomunikace, tj. rozhlasové vysílání, znamenala první komunikační revoluci 20. století. Na jejím počátku nestojí technologická inovace, ale nápad, jak ji nově využít. Rozhlasové vysílání nebylo v podobě, do níž se zformovalo počátkem 20. let 20. století, ani tak pokračováním telefonu a telegrafu, jako něčím kvalitativně novým, a to přesto, že technologie rozhlasu pokračováním těchto dvou médií rozhodně je. Rozdíl mezi rádiem a rozhlasem je rozdíl mezi přenosem informací a komunikací.

1.1.3 Rozhlas

Kolem roku 1907 bylo zjištěno, že některé minerály dokážou na poměrně jednoduchém principu přijímat rádiové vysílání. Těmto jednoduchým a levným přístrojům, díky nimž mohl rozhlasové vysílání přijímat každý jen trochu technicky nadaný jedinec, se říkalo krystalky. Chytání zvuků z éteru se stalo oblíbeným sportem, radiotelegrafie (a později tzv. radiotelefonie) se iniciativou

mnoha tzv. radioamatérů začaly vyvíjet do značné míry živelně. Radioamatéři nepůsobili sice jako „provozovatelé vysílání“, jejich činnost nelze ještě charakterizovat jako rozhlasovou komunikaci (nevysílali plánovaný program určený široké veřejnosti), ale svými experimenty s přenosem morseovky, hlasu a hudby významně přispěli k budoucímu rozvoji rozhlasového vysílání. Právě z jejich řad se rekrutovala hlavní masa posluchačstva v počátečním období standardního rozhlasového vysílání.¹²

Intenzivní vývoj radiokomunikace byl přerušen první světovou válkou. Během ní došlo k pozastavení dalšího šíření rádiové komunikace jako společenského jevu, neboť rozhlas byl podřízen vojenským potřebám. Soukromé iniciativy byly potlačeny, radiotechnické společnosti byly přísně kontrolovány, používat radiotelegrafii a radiofonii pro soukromé účely bylo zakázáno. Technický vývoj pokračoval, ale byl podněcován a přísně kontrolován státy a především armádami. Na druhou stranu byla dočasně zrušena patentová omezení. Válčící státy se snažily maximálně rozvinout a využít tento nový komunikační prostředek a později mohl být intenzivní výzkum vydatně zužitkován i ve sféře nevojenské.

Po válce nastal rozmach dalšího experimentování s rozhlasem jak ze strany radioamatérů, tak jako komerční činnost velkých společností zabývajících se telekomunikací. Za první skutečnou rozhlasovou stanicí, tj. profesionální institucí založenou za účelem pravidelného rozhlasového vysílání určeného široké veřejnosti s cílem generovat nějakým způsobem zisk (resp. nějak zpoplatnit svou činnost), je standardně považována americká stanice KDKA, která začala vysílat na podzim 1920.

V Evropě začaly jako první pravidelně vysílat francouzská stanice z Eiffelovy věže v Paříži, britská z Chelmsfordu a švýcarská z Lausanne (1922). O rok později zahájilo vysílání Dánsko, Sovětský svaz, Německo, Belgie, Československo, Itálie, Rakousko, Holandsko, Švédsko a Španělsko.

Základní tendence a rysy počátečního vývoje rozhlasu

Vladimír Ježek shrnuje prvních zhruba dvacet let rozhlasového vysílání v Evropě slovy:

„Na počátku stojí převratné vědecké vynálezy a úsilí jednotlivců o jejich využití. V okamžiku, kdy se objevuje první provozuschopný radiotelegraf, vstupuje na scénu státní zájem – zpočátku v roli zájemce o výroby soukromých radiotechnických společností. Se zostřováním politické situace a stále se množícími válečnými konflikty přebírá státní zájem formu nejprve volné a později přísné kontroly nad

*činností společností. V některých případech přebírá dokonce společnost a registruje ji jako podnik důležitý pro obranu země.*¹³

Dvacátá léta znamenala prudký, až živelný rozvoj rozhlasu v mnoha zemích světa, ve 30. letech je v důsledku politických zvratů politizován (politicky využíván a řízen) i rozhlas. Dvacátá léta byla zároveň i dobou zjišťování, co vlastně rozhlas je a co umí, k čemu všemu se dá použít. Veřejnost rozhlas „objevuje“, zpočátku jej přijímá s nedůvěrou, posléze se však rozhlas stává masovým fenoménem.

Ve Spojených státech se rozhlasové vysílání podobně jako oblast telegrafu a telefonu konstitovalo jako soukromé podnikání. Ačkoli ve většině evropských států také začínalo jako soukromý podnik, po několika letech došlo zpravidla k reorganizaci vysílací instituce, což ve většině případů znamenalo převzetí části kontroly státem. Nemuselo se přitom vždy jednat o důsledek zosťující se politické situace, často šlo pouze o zpožděné „prozření“ státních úředníků, kteří si uvědomili veřejný potenciál rozhlasu. Někdy šlo dokonce jen o jakýsi „pocit“ státních orgánů, že rozhlas se stává populárním natolik, že by nebylo dobré pustit jeho regulaci z rukou, nebo o prostý důsledek faktu, že od dob války byla radiotelegrafie jako taková pod dohledem vlády. Rozhlas, vnímán zpočátku jako technické vylepšení sdělovací techniky telegrafního typu, byl často automaticky zařazen do stejné regulační škatulky.

„Raná reorganizace“ vedla v mnoha evropských státech k typickému meziválečnému modelu rozhlasového vysílání, kdy se rozhlasovou činností zabývala instituce organizovaná soukromoprávně (např. jako akciová společnost či společnost s ručením omezeným), většinový kapitálový podíl si v ní však vyhradil stát – a s ním samozřejmě adekvátní účast v rozhodovacích orgánech. Vlády si však často zajistily ještě dodatečné dohlédací mechanismy, patřilo mezi ně například stanovení jediného zdroje politických zpráv pro rozhlasové vysílání, vytváření poradních a kontrolních grémií, řízení výstavby vysílačů (jejichž vlastnictví si zpravidla podržel právě stát), cenzurní opatření apod. Takové polostátní rozhlasové instituce byly zpravidla financovány z posluchačských příspěvků. Státní přítomnost v rozhlasu mívala většinou důsledky i pro podobu vysílaného programu – zpravidla byl kladen důraz na osvětovou, kulturní, vzdělávací a výchovnou náplň, naopak aktuální politická témata bývala omezována.

Už roku 1927 byl však zprovozněn další způsob organizace rozhlasového vysílání, který je dnes označován jako veřejnoprávní systém (vysílání jako veřejná služba). Jeho prototypem je britská vysílací společnost BBC. Také BBC (původně British Broadcasting Company, od 1927 Corporation) vznikla roku 1922 jako soukromá společnost, jako konsorcium výrobců radiotechniky. Roku

1926 (s účinností od 1. 1. 1927) byla na základě dlouhotrvajících diskusí transformována do veřejnoprávní podoby. Tento systém fungoval na třech hlavních principech: rozhlasové vysílání bylo monopolem, bylo financováno licenčními (posluchačskými) poplatky a spravováno na státu nezávislou veřejnou korporací. BBC byla sice odpovědná parlamentu, ale byla autonomní v oblasti programu, organizace, správy a financí.

V jádru veřejnoprávního konceptu byla myšlenka, že rozhlasové vysílání má jakožto zcela unikátní způsob veřejné interakce sloužit veřejnosti. Roku 1930 zdůraznila tento aspekt, tedy „*závažnost podstaty rozhlasového vysílání jako služby veřejnosti*“, i Mezinárodní rozhlasová unie (IBU) ve své oficiální publikaci Problémy rozhlasového vysílání. IBU v této souvislosti shrnuje, že „*nejradostnější aspekt tohoto příběhu (rozvoje rozhlasu, pozn. L. Č.) ... je dnes téměř všudypřítomná tendence aktérů rozhlasového vysílání vnímat svou práci jako závažnou službu veřejnosti a projevoval toto tak zásadní vědomí zodpovědnosti ve způsobu, jak tuto službu vykonávají.*“¹⁴

Byl to předčasný optimismus, jak vzápětí ukázala 30. léta. Během nich se v některých evropských státech dostaly k moci totalitní režimy, které okamžitě začaly přebírat kontrolu nad veřejnou komunikací, což znamenalo mimo jiné úplné postátnění rozhlasu a jeho využití pro politické, sociální apod. cíle vlády (jinými slovy pro vládní propagandu a indoktrinaci). Tím samozřejmě nemá být řečeno, že v některých státech nedošlo k postátnění rozhlasu už před nástupem totalitního režimu (stalo se například v Německu – už roku 1932) nebo že nedocházelo k postátnění rozhlasové instituce, aniž by zároveň byl nastolen totalitní režim (jako v Československu roku 1938). Navíc model úplného státního vlastnictví rozhlasu existoval pochopitelně už ve 20. letech (v Sovětském svazu). Model úplné státní regulace rozhlasového vysílání po skončení druhé světové války ve střední a východní Evropě převládl, v západní naopak převládal dlouho model veřejnoprávní, který je v posledních desetiletích postupně transformován do tzv. duálního modelu, v němž koexistují veřejnoprávní rozhlas a soukromé stanice.

Naprostým opakem státního vlastnictví rozhlasu je model komerčního vysílání, který byl a je typický především pro Spojené státy. V tomto systému je rozhlasové vysílání jako předmět soukromého podnikání financováno převážně placenou reklamou a sponzorstvím. I reklama, tedy prodej času, musela být teprve objevena. První americké rozhlasové stanice byly financovány prodejem přijímačů (byly provozovány společnostmi vyrábějícími radiotechniku). Teprve roku 1922 byla newyorskou stanicí WEAf (vlastněná firmou AT&T) vysílána první placená rozhlasová reklama. Co se důsledků této formy organizace rozhlasového vysílání týče, zmiňme především skutečnost, že v programu financovaném rekla-